

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.2.9

Amina KkhelufiORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6851-8285>*Taras Shevchenko University of Kyiv, Ukraine***THE PROBLEM OF TOLERATION
IN PHILOSOPHY OF JOHN LOCKE****Аміна Кхелуфі***Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна***ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ
У ФІЛОСОФІЇ ДЖОНА ЛОКА**

The article clarifies the role of the theological and political components in shaping the idea of tolerance by John Locke. The theological context and connections of the English thinker with the religious circles of that time are considered. This religious circles had a great influence on the worldview of John Locke in general and on his philosophical ideas in particular. Despite the fact that the religious sympathies of John Locke were on the side of Christianity, he nevertheless recognized, for example, the same rights to profess their faith for Muslims or pagans. Until recently, it was considered that religious tolerance was directed in the texts of the thinker to all branches of Christianity, except Catholicism. However, recently manuscript of the thinker had been discovered, entitled "Reasons for tolerateing Papists", written in 1667-1668, that testifies recognition of the "papists" right for freedom of religion. Such ambiguity in views, apparently, was due to political reasons and the reluctance of the thinker to publicly express ideas that would contradict the official position of the British state. Tolerance of the Papists is for pragmatic purposes. According to the thinker, the oppression of the Catholic Church can lead to violence and undermining of statehood on their part. Accordingly, British Catholics may rebel against their own country in defense of their religious interests. In addition, the recognition of the right of the papists to freely conduct their religious activities may incline the latter to the side of the British government. John Locke's position on atheists is also considered. If Catholics had already received some approval and the right for tolerance, the English thinker was unequivocal about atheists. This underscores once again the theological paradigm of John Locke's thinking; according to his picture of the world, not acknowledging or denying the existence of God by default was perceived as something deviant, wrong, and threatening.

In addition, a textual analysis of the concept of "God" in the "Letter of Tolerance" was conducted and the parameters were investigated by which it had been used by John Locke. Among other contexts for the application of the term of "God", the "moral context" was singled out. That is, for God, according to John Locke, the way of His ritual and ceremonial veneration is less important than following His moral precepts and ensuring respect for man, because it is created in the image and likeness of God.

Keywords: toleration, theology, Christianity, liberalism, textual analysis.

Виклад основного матеріалу.

Якщо сьогодні питання толерантності охоплює значно ширшу сферу суспільної взаємодії, то в часи, коли жив Джон Лок, це поняття переважно стосувалося віротерпимості. Ситуація у релігійній сфері, яка мала місце в XVII-му столітті, була доволі складною. У християнському світі точилися серйозні суперечки між різними конфесіями, що нерідко призводили до дискримінації тієї чи іншої групи. Крім того, упосліджене ставлення щодо свободи віросповідання мало місце не лише серед представників церкви відносно один одного, але й чітко регулювалося державою та було зумовлене й політичними чинниками. Зокрема, в Англії XVII-го століття, яка мала складні стосунки з Францією, певний час не визнавала католицизм, а його представники зазнавали гонінь та переслідувань.

Схожі обмеження стосувалися й багатьох протестантських спільнот, чисельність яких в той період зростала. На думку дослідника Переза Загоріна¹, XVI-XVII ст., час активного поширення християнських ідей, був найбільш нетолерантним періодом християнської історії. У своїй книзі дослідник аналізує особливості релігійних протистоянь в тогочасній Європі. Питання толерантності розглядалося з двох позицій: взаємна терпимість католиків та протестантів з одного боку, та толерантність різних протестантських течій щодо один одного.

Перез Загорін зазначає, що релігійна толерантність у XVI – на початку XVII ст. була нерідким явищем серед усіх гілок християнства. І якщо, приміром, мали місце випадки співіснування католицизму та протестантизму, то це пояснюється небажанням суспільних протистоянь та громадянських конфліктів, а не виявом терпимості до опонентів. Втім, в кожній країні опозиційні релігійні течії ставилися один до одного так само вороже.

Джон Лок усе своє життя перебував у релігійно чутливих колах. Його батьки були пуританами та виховували сина у пієтеті до християнської віри. Навчання в Вестмінстерській школі, а згодом – у Крайст-Чьорч мали також серйозний відбиток на формування віротерпимості в англійського мислителя. До того ж, у коледжі в роки навчання Джона Лока мали місце серйозні ідейні протистояння між прихильниками різних релігійних течій.

Наведемо сюжет, пов'язаний з полемікою Джона Лока та його однокурсника-опонента Едварда Бегшоу². Останній анонімно видає памфлет під назвою «Велике питання щодо речей байдужих у релігійному поклонінні. Натомість англійський мислитель видає 1660-го року «Два трактати про врядування»³, що була реакцією на роботу Едварда Бегшоу. У цьому тексті піднімаються питання, пов'язані зі свободою совісті та віросповідання, які актуалізувалися в той час у зв'язку з поширенням нових протестантських течій. Під «речами байдужими» малися на увазі ті релігійні атрибути чи дії, які безпосередньо не впливали на спасіння, адже їх не зазначено в Писанні.

Дискусія між пуританами та англіканцями точилася навколо питань форми проведення церемоній та обрядів, особливостей богослужіння та способів справляння культу. Окрім того, дискусії велися і щодо ролі держави у релігійних питаннях та міри впливу голови держави на церковні справи. Деякі фанатики повністю заперечували державний закон і проголошували, що все життя людини повністю визначене та регламентоване Божим законом. Вони не визнавали авторитету держави та критикували «людські закони» як такі, що суперечать чи викривляють Боже Слово. Подібні погляди були чужими для Джона Лока і він піддавав їх критиці. Його ідеї щодо взаємостосунків церкви та держави мали певну еволюцію. У праці «Державна і церковна влада» 1674 р. від виступає за незалежність церкви від держави, оскільки кожна з них виконує різні функції: перша – піклується про безпеку та добробут жителів; а друга – опікується питаннями збереження душі⁴.

Наставником Джона Лока був пуританець Вільям Коул (William Cole), якому прихильники роялізму дали прізвисько «фанатик». Він був старшим за Джона Лока приблизно на 5 років, до того ж також був випускником Вестмінстерської школи. Вільям Коул починав як священнослужитель, і зрештою, став директором Сент Мері Хол (Saint Mary's Hall). Наставник англійського мислителя був одним з тих теоретиків, які розвивали ідею релігійної толерантності. Джон Лок проголошував право кожного вільно сповідувати свою релігію та виступав проти деспотизму одних течій щодо інших. Однак, разом із тим, він піддавав критиці ідеї деяких релігійних течій. Приміром, він не вбачав необхідності в існуванні посередників у пізнанні Божих істин – відповідно, підважуючи основи католицизму. Окрім того, він не поділяв погляди квейкерів, які висували ідею внутрішнього світла та всіляко виступав проти їх релігійного шалу. Єдине, на що повинен, на його думку, орієнтуватися християнин – це текст Святого писання⁵.

Означене вище середовище та тісні дружні зв'язки з представниками різних релігійних течій спонукали англійського мислителя наполягати на ідеї віротерпимості. Це питання докладно було

¹ Zagorin, P. (2003). *How the Idea of Religion Toleration Came to the West*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 145.

² Bagshaw, E. (2018). *The Great Question Concerning Things Indifferent in Religious Worship, Briefly Stated; And Tendred to the Consideration of All Sober and Impartial Men (Classic Reprint)*. Forgotten Books.

³ Locke, J., Abrams, P. (1967). *Two Tracts on Government*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Goldie, M. (1997). *Locke: Political Essays (Cambridge Texts in the History of Political Thought)*. In *Civil and Ecclesiastical Power*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Locke, J., Woolhouse, R. (1999). *An Essay Concerning Human Understanding (Penguin Classics) (Reprint ed.)*. Penn: Pennsylvania State University.

розглянуто в «Посланні про віротерпимість»¹; ця робота була написана в період перебування Джона Лока у вигнанні та його активній комунікації з протестантськими течіями. Автору йдеться про необхідність визнання права кожної людини на свободу вибору тієї чи іншої релігії та пошуку особистого шляху до Бога. З огляду на ліберальну позицію Джона Лока щодо релігійних питань, ним критикується зовнішнє недобровільне нав'язування будь-якого способу віросповідання, що суперечить поглядам самого віруючого. До того ж, ця свобода визнається у тому числі й за рабами, які разом з тим позбавлені світської свободи.

Обґрунтовуючи доцільність віротерпимості, мислитель захищає релігійний плюралізм. Йому йдеться про те, що один підхід у сповідунні віри та єдино визнані обряди роблять шлях до розуміння Божих заповідей та спасіння душі досить вузьким. Відтак, він буде зрозумілим невеликій кількості людей, а отже, несприйнятий та відкинутий іншими. Позаяк згідно з мислителем, віра – це дещо особистісне і насильно вплинути на зміну чийось переконань неможливо. Джон Лок залишає право вибору релігії та церкви за кожним окремим віруючим самостійно. Йому йдеться про те, що приналежність до певної церкви не передається в спадок.

2019-го року у виданні Кембриджського університету «The Historical Journal» історик Джонатан Волмслі (J. C. Walmsley) опублікував раніше невідомий рукопис Джона Лока². Робота називається «Причини терпіти папістів нарівні з іншими», яка була написана 1667-1668-му роках. Можемо припустити, що цей текст був неопублікований автором, аби не підсилювати і так гострі суперечки на релігійному ґрунті. У будь-якому випадку, він є демонстрацією еволюції поглядів мислителя та підтвердженням того, що автор у питаннях толерантності переглянув свої погляди на католицьку церкву.

Цей манускрипт нині зберігається в бібліотеці Коледжу Св. Джона. На рукописі знайшли один з паперів, де було вказано, що він адресований другові та родичеві філософа Едвардові Кларку, з яким у нього було багаторічне листування. Це були листи не тільки приватного характеру, але й соціально-політичного та філософського. До речі, мислитель часто відправляв Кларку свої рукописи. Останній навіть зберігав тексти філософа, коли той був у вигнанні в Голландії. Як зазначає Волмслі, даний рукопис разом з «Розвідкою про толерантність» був переданий аукціонному дому «Sotheby's» 1922-го року родичем Кларка на прізвище Сенфорд (E. C. A. Sanford, 1859-1923). Згодом манускрипт продавали ще кілька разів на різних аукціонах, і зрештою, він потрапив до Грінфілдської бібліотеки³.

Джонатану Волмслі йдеться про те, що цей рукопис міг передувати «Розвідці про толерантність» (1667-8), який залишався неопублікованим до 1829-го року, коли родич і біограф філософа Пітер Кінг (Peter King) видав цю роботу. До того ж Джонатан Волмслі припускає, що ідеї, висловлені Джоном Локом в «Розвідці» мають певну схожість з двома анонімно опублікованими текстами, авторство яких приписують Чарльзу Волселі (Sir Charles Wolseley, 1629(30)-1714). Перший з них – «Свобода совісті... захищена і виправдана» (1668) та другий – «Свобода совісті, інтереси суддів» (1668). Як зазначає дослідник, попри те, що немає підтверджень щодо особистих контактів Чарльза Волмслі та Джона Лока, втім, сам факт його долученості до близьких кіл останнього відомий. Він служив разом з Ентоні Ешлі Купером в Державній Раді за Кромвеля і навіть був «інтелектуальним протеже останнього»⁴. Про схожість поглядів у питаннях толерантності Джона Лока та Чарльза Волселі вказував і Джон та Філіп Мілтон, редактори «Clarendon Edition», у якому 2006-му році вийшла «Розвідка про толерантність». До слова, це було перше критичне видання даного тексту Джона Лока.

Терпимість ставлення до папістів зумовлене виключно прагматичною метою. Згідно з мислителем, утиски представників католицької церкви можуть призвести до насилля та підриву державності з їхнього боку. Відповідно, британці, які сповідують католицизм, можуть повстати проти власної країни на захист своїх релігійних інтересів. Окрім того, визнання за папістами права вільно провадити свою релігійну діяльність може схилити останніх на бік британської влади. «Якщо терпимість – це такий же спосіб навернення папістів, як і інших, їх рівно можна терпіти. Якщо папістів можна вважати такими ж гарними підданими, як і інших, їх рівно можна терпіти... Якщо при

¹ Locke, J., Montuori, M. (1963). *A Letter Concerning Toleration: Latin and English Texts Revised and Edited with Variants and an Introduction (Softcover reprint of the original 1st ed. 1963 ed.)* Springer.

² Walmsley, J. C., Waldmann, F. (2019). John Locke and the toleration of catholics: a new manuscript. *The Historical Journal*, 62 (4), 1093-1115. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0018246x19000207>.

³ Там само, 1096

⁴ Там само, 1095-1097.

прийомі на службу важливі тільки здібності, і Король не має лишатися користі від будь-яких своїх підданих, то папіст має на це рівне право...»¹.

Причина полеміки та взаємної неприязні між католиками та протестантами полягала в тому, що перші виступали за абсолютну владу короля (подібно до того, як це було у Франції) та заперечували можливість розширення влади парламенту. Питання розширення повноважень парламенту для Джона Лока як державного службовця було особливо актуальним. Це можна помітити й у даному тексті. Мислитель, хоча й закликає терпимого ставлення до папістів, все ж не визнає їхніх політичних переконань. «Я сумніваюся, що принципи протестантизму можуть виправдати покарання папістів за їх спекулятивні погляди... Але, напевно, ні розум, ні релігія не зобов'язують нас терпіти тих, чії практичні принципи неминуче ведуть їх до фанатичного переслідування будь-яких поглядів; а отже, повного знищення будь-якого суспільства, окрім власного. Тому тут мова йде не про відмінності в релігійних переконаннях чи церемоніях поклоніння, але про їх небезпечні ... наміри щодо держави, що є невід'ємними від їх релігії... Хто б погодився терпіти пресвітеріан чи індепендентів, якби частиною їх віри було безпосереднє підкорення чужоземній владі?»².

Окремо слід згадати про ставлення Джона Лока до атеїстів. Якщо католики вже ж отримали певне визнання та право на терпиме ставлення, то в стосунку до атеїстів англійський мислитель був однозначним. Це ще раз підкреслює теологічну парадигму мислення Джона Лока; згідно з його картиною світу, невизнання чи заперечення факту існування Бога за замовчуванням сприймалося за щось девіантне, неправильне та таке, що несе загрозу. Приміром, у I-й книзі «Розвідки про людське розуміння» віднаходимо місце, де мислителю йдеться про невродженість ідеї Бога.

Відповідно до позиції висвітленої у III-й главі, стосунок людини з Богом, розуміння Його природи є результатом інтелектуальної роботи, що потребує чималих зусиль. Відтак, не кожен спроможний на те, щоб пройти цей шлях інтелектуального пошуку Бога, а отже, його атеїзм – це радше недолік, а не особистий вибір. Мислителю йдеться про віддалені племена, у яких культурний елемент ще недостатньо розвинений, внаслідок чого вони поки не готові визнати факт існування Бога. «...Є приклади народів, чия нерозвинена природа лишилася наодинці з собою, без писемності, виховання та розвитку... Можна віднайти й інші народи..., що досі позбавлені ідеї Бога та знання про Нього, бо належним чином не спрямували своїх думок у таке річище...»³. Тих же, хто виріс у європейській культурі, та вважає себе атеїстом, філософ називає «негідниками», «нерозумними», які «безсоромно» заявляють про своє невігластво. У IV-й книзі визнає необхідність існування дечого споконвіку та називає тих, хто з цим незгоден «нерозважливими», а їх поведінку «безглуздя». «Усі розумні створіння неодмінно мусять зробити висновок, згідно з яким дещо існувало споконвіків»⁴.

У «Листі про віротерпимість» віднаходимо не тільки теологічні, але й політичні мотиви Джона Лока щодо нетерпимого ставлення до атеїстів. Насамперед, мислитель висловлює підозру щодо компетентностей та порядності таких людей. Відтак, якщо вони у своєму приватному житті не керуються релігійними принципами, що, на думку автора, є основою формування моральних цінностей, то в публічній сфері вони можуть бути навіть шкідливими для суспільства. Можливість бути терпимим передбачала принаймні приналежність до певної релігійної спільноти. А оскільки, не входили в цю категорію, їм було відмовлено у толеруванні їхньої позиції. Виходячи з цих позицій, можемо сказати, що атеїзм розглядався англійським мислителем як загроза усталеним моральним принципам суспільства та підважують ідеї лібералізму.

Для того, аби більш повно розглянути релігійну складову поглядів Джона Лока на питання толерантності, звернемося до текстового аналізу «Листа про віротерпимість» та розглянемо поняття «Бог». Такі «фронтальні» дослідження з філософськими текстами в Україні поки мало відомі. Однак, західній традиції подібні розвідки часто застосовуються, у тому числі й локознавцями. Наприклад, Віктор Нуово, аналізуючи теологічні впливи у філософії Джона Лока, проводить часткову аналізу випадків вживання «теології» в роботі мислителя. Емпіричні методології не набули достатнього розвитку у історико-філософських дослідженнях, особливо в Україні та країнах пострадянського простору.

¹ Там само, 1112.

² Там само, 1112.

³ Locke, J., Woolhouse, R. (1999). *An Essay Concerning Human Understanding (Penguin Classics) (Reprint ed.)* Pennsylvania State university, 70.

⁴ Там само, 616.

Поняття «Бог» у цьому тексті використовується в кількох різних значеннях. Розмірковуючи про неприпустимість зневажливого ставлення до тієї чи іншої релігійної спільноти, Джон Лок наголошує на моральній складовій цього питання. Помітно те, що для англійського мислителя не так важливою є зовнішня обрядова сторона богослужіння, як повага до релігійних почуттів віруючого. Відтак, у тексті засуджуються ті, хто задля дотримання, приміром, послідовності культу чи канонічності того чи іншого обряду, застосовують силу та тиск на вірян, адже «усе це і тому подібне, безумовно, більше суперечить славі Бога»¹. З цієї позиції слідує, що Бог розумівся філософом як добре, справедливе начало, яке «протистоїть» насиллю та злу. Тобто, для Бога згідно з Джоном Локом є менш важливим спосіб Його ритуально-обрядового вшанування як слідування Його моральним приписам та забезпечення поваги до людини, адже вона створена за образом і подобою Бога. Мислитель зазначає, що тільки той, хто слідує Євангелію і через дотримання моральних принципів, які заповідав Бог, поширює християнську віру, здійснює божу волю².

В одному місці йдеться про те, що приналежність до тієї чи іншої релігії не притаманна людині від народження, вона є соціально-культурним утворенням. Кожен, відповідно до власних поглядів, має право обирати спільноту, цінності якої корелювали б з його власними у питаннях богослужіння, інтерпретації текстів Святого Письма тощо. Тобто у цьому відношенні релігійна спільнота відіграє інтегруючу роль, забезпечує комунікацію між її членами, однак, це не означає, що певні її представники можуть чинити насилля щодо будь-якої віруючої людини. Її віра та приналежність до цієї чи іншої релігійної течії – це результат її особистого вибору, який має шануватися іншими членами суспільства. Якщо її дії не ображають чи не обмежують права інших людей, її особисті релігійні переконання, уявлення про природу Бога та особливостей його вшанування тощо мають право на вільну реалізацію. «Жодна людина від природи не пов'язана з якоюсь окремою церквою чи сектою, але кожен приєднується добровільно до спільноти, у якій, як він вірить, знайшов те віросповідання та обряди, що є, справді, прийнятними Богом»³.

Вищезазначена позиція мислителя є підтвердженням його ліберальної настанови у питаннях щодо релігії. Автору йдеться про особистий шлях до спасіння людиною своєї душі. Відтак, кожен у процесі цього вибору бере відповідальність за самого себе. Можемо помітити, що погляди англійського філософа щодо пошуку власного шляху у питаннях віри схожі з епістемологічними ідеями: в обох випадках людина постає як самостійний суб'єкт, який не потребує посередництва чи сприяння інших у реалізації першого. Власний досвід стає важливим критерієм як у сфері релігії, так і в пізнавальній діяльності. Визнання людини як автономної одиниці, яка керується власними переконаннями, цінностями та розумом є чи не найхарактернішою ознакою модерну. Мислитель, визнає за кожним спроможність, послуговуючись на власні розумові здібності та переконання, обирати спосіб спілкування з Богом. «...Вони можуть шанувати Бога таким чином, який вони вважають за прийнятний для Нього самого, і який дає їм найбільш сильну надію на вічне спасіння»⁴. Необхідність вшанування Бога та слідування Його заповідям забезпечує належне моральне життя людини на землі та уможливорює подальше спасіння душі після смерті.

Виходячи з того, що приналежність до тієї чи іншої релігійної спільноти – це особистий вибір кожного, мислитель розмежовує церкву та державу, застерігаючи від втручань останньої в релігійні питання. Ми виділили окрему групу, де поняття «Бог» вживається в межах питання щодо стосунків церкви та держави. Погляди Джона Лока на роль урядовця, висловлені у даному творі, є суголосними з ідеями «Двох трактатів про врядування». У «Листі» повноваження урядовця обмежуються політично-економічними та соціальними сферами. І якщо він вирізняється з-поміж інших покладеними на нього більшими функціями, то в питаннях спасіння душі від не має особливих переваг. Відтак, будь-які втручання у релігійні справи своїх громадян є порушенням природних прав останніх. «Піклування про душі не належить цивільному правителю не більше, ніж іншим людям... ніде не сказано, що Бог дав владу одній людині над іншою змушувати когось до її релігії. Ніхто не може надати магістрату такого роду владу, адже ніхто не може відмовитися від піклування про власне спасіння»⁵.

¹ Locke, J., Montuori, M. (1963). *A Letter Concerning Toleration: Latin and English Texts Revised and Edited with Variants and an Introduction (Softcover reprint of the original 1st ed. 1963 ed.)* Springer, 9.

² Там само, 11.

³ Там само, 23.

⁴ Там само, 43.

⁵ Там само, 17.

Підсилюючи тезу щодо необхідності внутрішньої налаштованості та слідування власним переконанням, мислитель зазначає, що без волі та бажання самої людини Бог не втручається у справу спасіння її душі¹. У визнанні ролі свободи людини та її права розпоряджатися своїм життям самостійно, погляди Джона Лока є далекими від детермінізму та певним чином нагадують волонтаристські ідеї. Мислитель заперечує будь-які зовнішні, удавані ритуали, які не відповідають внутрішньому налаштуванню людини до вшанування Бога. Власне, віра та щирість у своїх діях є тими рисами, які вирізняють істинного віруючого. Тому будь-які спроби третьої сторони нав'язати ті принципи та цінності, що не відгукуються в душі людини, будуть марними та такими, що не є прийнятними для Бога.

Якщо виходити з того, що віра в Бога та слідування його приписам є однією з головних умов отримання вічного життя та спасіння душі, будь-яке її насильницьке нав'язування підважує саму суть християнського вчення. «Магістрат не має влади через свої закони нав'язувати будь-якій церкві здійснювати будь-які обряди і церемонії, так як і не може заборонити будь-які обряди і церемонії, які вже визнані, схвалені і практикуються будь-якою церквою; тому що якби він так зробив, він би зруйнував саму церкву, ціль якої – вшанування Бога відповідно до прийнятого ними способом»².

Окремою групою ми виділили атрибути Бога, про які йдеться у тексті. Відтак, мислитель визнає Бога головним суддею над людьми, перед Яким вони будуть відповідати за всі свої земні дії та Яким визначатиме їх приналежність до вічного блаженства в раю чи вічні страждання. Бачимо, що цей біблійний наратив слугує аргументом на підтримку ідей лібералізму у питаннях релігії. Також мислителю йдеться про Бога як спасителя (Saviour); в окремих місцях автор називає Його головним (Capitan) за спокуту людської душі. Також у тексті підкреслюється важлива роль Бога у питаннях миру (Prince of peace). Ті, хто називають себе християнами, згідно з Джоном Локом, повинні налагоджувати мир один між одним та уникати насилля.

Позаяк, якщо сам Бог, у кінцевому підсумку, судить щодо не/правильності вчинків людини та її земного шляху до спасіння своєї душі, то роль монарха у цих питаннях взагалі усувається. Відповідно, кожна людина, яка визнає існування Бога та має внутрішні інтенції до поклоніння Йому, має на це право і може здійснювати його у будь-який прийнятний для суспільства спосіб. Ба більше, підкреслюючи особистісний характер кожного віруючого, мислитель визнає за нехристиянами таке ж право на вшанування Бога, адже, подібно до того, як вони наділені правом займатися торгівлею чи в певний спосіб виховувати своїх дітей, вони можуть і обирати вірні, на їх думку, способи поклоніння Богу. «...Вони можуть шанувати Бога таким чином, який вони вважають за прийнятний для Нього самого, і який дає їм найбільш сильну надію на вічне спасіння»³.

Підсумовуючи, можемо сказати, що в «Листі про толерантність» англійський мислитель початково стоїть на захисті інтересів та прав кожного громадянина. Останній вільний у своєму виборі життєвого шляху та може слідувати тим цінностям, які відповідають його принципам. Бог, згідно з поглядами Джона Лока, не маючи своїх посланників на землі в особі монархів, дарує людям вічне блаженство або вічні муки відповідно до їх вчинків. І монарх у питаннях спасіння душі не має особливих переваг над іншим народом, а отже і втручання у їх релігійні справи позбавлене будь-якого сенсу.

Терпимість має закінчуватися там, де має місце свавілля чи аморальність. Джон Лок виділяє кілька таких обставин. По-перше, сам правитель може втручатися в справи церкви, якщо дії останньої мають конкретні негативні наслідки на добробуту держав та суперечать законам держави та моралі. Ба більше, мислителю йдеться про принципову нетерпимість до тих, хто відкидає Бога, адже через своє невігластво та зухвалість вони можуть бути загрозою для держави.

Можемо сказати, що Джону Локу йшлося про лібералізм, з одного боку в релігійних питаннях, а з іншого – релігія мала помітний вплив на політичну сферу загалом та розвиток ліберальних ідей зокрема. Утім, і те, і інше, мало своїм головним завданням збереження та захист держави та належне існування кожного члена в ній. Значення ліберальних ідей у релігійному полі полягало у можливості вільно обирати ту чи іншу церкву відповідно до власних вподобань та поглядів. Визнання різноманітності, на думку англійського мислителя, має консолідуючу функцію для громадян; відтак, за такого підходу представники різних християнських конфесій, які разом з ним є громадянами держави, матимуть більші підстави для діалогу, замість ворожнечі та ідейних суперечок. У питаннях

¹ Там само, 45.

² Там само, 65.

³ Там само, 43.

віротерпимості мислитель часто проводить аналогії між релігійною та державною сферами. Приміром, розмірковуючи про необхідність визнання права представників тієї чи іншої релігійної групи на зібрання, філософ порівнює їх із світськими та закликає магістрати не виступати проти спільнот, які не є частиною їхньої конфесії. Через терпимість під розширює ідеї лібералізму на сферу релігії. Проте, і місце релігії в політичній сфері у філософії Джона Лока є досить вагомим. Хоча мислитель неодноразово наголошував на розмежуванні церкви і держави, релігійність є основою розвитку суспільного добробуту.

Тобто для політичної системи Джона Лока замало того, щоб урядовець був компетентною людиною у справах економіки чи безпеки; важливу ролі мають і його моральнісні настанови, «якість» яких визначається вірою в Бога та приналежністю до певної християнської спільноти. Продовжуючи далі цю тезу, зазначимо, що урядовець, наділений вищезазначеними рисами, який виходить з релігійних позицій у своїх діях, може забезпечити справедливість у суспільстві, гарантувати дотримання прав громадян та убезпечувати від посягань на їх свободу. Словом, світогляд, засадничою складовою якого є релігія, уможлиблює розвиток ліберальних цінностей в державі.

References:

1. Bagshaw, E. (2018). *The Great Question Concerning Things Indifferent in Religious Worship, Briefly Stated; And Tended to the Consideration of All Sober and Impartial Men (Classic Reprint)*. Forgotten Books. [in English].
2. Goldie, M. (1997). *Locke: Political Essays (Cambridge Texts in the History of Political Thought)*. In *Civil and Ecclesiastical Power (Reprint ed.)* Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
3. Locke, J., Abrams, P. (1967). *Two Tracts on Government*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
4. Locke, J., Woolhouse, R. (1999). *An Essay Concerning Human Understanding (Penguin Classics) (Reprint ed.)*. Pennsylvania State university. [in English].
5. Locke, J., Montuori, M. (1963). *A Letter Concerning Toleration: Latin and English Texts Revised and Edited with Variants and an Introduction (Softcover reprint of the original 1st ed. 1963 ed.)*. Netherland: Springer. [in English].
6. Walmsley, J. C., Waldmann, F. (2019). John Locke and the Toleration of Catholics: a New Manuscript. *The Historical Journal*, 62(4). DOI: <https://doi.org/10.1017/s0018246x19000207>. [in English].
7. Zagorin, P. (2003). *How the Idea of Religion Toleration Came to the West*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. [in English].